

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԸ

XIX դարի սկզբին Հայաստանը, ինչպես նաև Ադրբեջանը և Վրաստանի մի զգալի հատվածը շարունակում էին մնալ շահական Պարսկաստանի և սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության ներքո: Պարսկական լծի տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանը և Անդրկովկասի մնացած շրջանները մասնատված էին ֆեոդալական բաղմամբիվ մանր, կիսանկախ իշխանությունների, որոնք անընդհատ բախումների մեջ էին միմյանց հետ: Այս ժամանակահատվածում երկրամասի վարչական քարտեզը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում. Քարթլիի և Կախեթի միացյալ թագավորություն, Իմերեթիայի թագավորություն, Գուրիայի, Մեգրելիայի, Աբխազիայի, Աջարիայի իշխանություններ, Ախալցխայի փաշայություն, Երևանի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Գյանջայի, Ղուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի և Թալիշի խանություններ:

Արևելյան Հայաստանի հիմնական մասը ընդգրկված էր Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանությունների մեջ, իսկ հյուսիսային շրջանները՝ Լոռին, Փամբակը, Բորչալուն և Շամշադինը մտնում էին Արևելյան Վրաստանի թագավորության մեջ, և վերջինիս միացմամբ Ռուսաստանին՝ անցան սրա տիրապետության տակ:

Քարթլիի և Կախեթի թագավորությունը թեև պահպանում էր իր հարաբերական անկախությունը, սակայն մեծապես թուլացել էր ներքին ֆեոդալական տարրնթացություններից և դահաժառանգաձև հարցի շուրջը թագավորական ընտանիքում ծագած տարաձայնություններից: Ի վիճակի չլինելով սեփական ուժերով դիմագրավել արտաքին հարձակումները և լուծել ներքին միջֆեոդալական վեճերը, Վրաստանն իր փրկության ելքը տեսնում էր Ռուսաստանին ապավինելու մեջ: Արևմտյան Վրաստանի իշխանությունները և Ախալցխայի փաշայությունը գտնվում էին թուրքական լծի տակ, թեև ներքին կառավարման հարցերում օգտվում էին որոշ ինքնուրույնությունից:

Անդրկովկասի խանությունները մտնում էին պարսկական պետության կազմի մեջ և ենթակա էին շահի գերագույն իշխանությանը: Սակայն այդ խանությունները օգտվելով XVIII դարի կեսերից Պարսկաստանում ծայր առած միջֆեոդալական բախումներից, ներքին երկպառակություններից և զահա-

կալական անվերջ կռիվներին, կարողացել էին իրենց համար գրեթե կիսանկախ վիճակ ապահովել։ Ռուսական տիրակալության տարածումը Կովկասյան լեռնապարից հարավ, հիշյալ խանութայինները դրեց երկրներանքի առաջդրանցից Ղուբայի խանութայինը ձգտում էր միանալ Ռուսաստանին, ոմանք էլ խուսանալման քաղաքականություն վարելով, ճգնում էին պահպանել իրենց կիսանկախ գոյությունը։

Անդրկովկասում առաջնակարգ նշանակություն ուներ Երևանի խանութայինը։ Հատկապես XIX դարի սկզբին Երևանի խանութայինը առանձնահատուկ կարևորություն ստացավ որպես կիսանկախ սահմանագլխային կուսակալություն։ Եթե ցարական Ռուսաստանը, ցանկանալով օգտագործել Երևանի խանի «տատանումները», ձգտում էր այդ կարևոր երկրամասը խաղաղ ճանապարհով վերցնել իր հովանավորության տակ, ապա շահակաՆ Պարսկաստանը ջանում էր մեկընդմիջող վերջ տալ Մամադ խանի և նրա ազգական Նախիջևանի նախկին Քալբալայի խանի կիսանկախական հովերին։ Վերջինս վաղուց էր վտարվել իր պաշտոնից ու ապաստանել Երևանում։ Ի վերջո, 1805 թ. Պարսկաստանի գահաժառանգ Աբաս Միրզան ձերբակալում և Պարսկաստան է քստրում Մամադ խանին, Երևանի խանութայինը հանձնելով Մեհթի-Ղուլի խանին, ապա՝ Ահմադ խանին, որին 1807 թ. փոխարինելու եկավ Հյուսեին Ղուլի խանը՝ Երևանի վերջին սարդարը։ Այս հանգամանքը հնարավորություն ընձեռեց Պարսկաստանին՝ ժամանակավորապես ամրապնդելու իր դիրքերն Անդրկովկասի այդ մասում։

Սկսած 1805 թ. Պարսկաստանը ֆինանսական զգալի միջոցներ էր տրամադրում ռազմականորեն ամրացնելու Երևանի բերդը, վարժեցնելու խանութային զորական ուժերը։ Այդ նպատակով Երևան էին ուղարկվում անգլիական և ֆրանսիական զինվորական հրահանգիչներ։ Եթե մինչև այդ էլ Երևանի խաները օժտված էին սարդարի՝ այսինքն փոխարքայի և գլխավոր զորահրամանատարի անսահմանափակ լիազորություններով, ապա Երևանի խանութային վերջին սարդար Հյուսեին Ղուլի խանի իրավասության շրջանակներն առավել ևս ընդարձակվեցին։ Նա դարձավ խանութային միահեծան տիրակալը։ Խանութային բոլոր եկամուտները մնում էին տեղում և օգտագործվում երկրի ռազմա-նակութային բարձրացման համար։ Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Անդրկովկասում կրած կորուստներից հետո Երևանի խանութային ռազմա-քաղաքական նշանակությունը մեծանում էր Պարսկաստանի համար։

Երևանի խանութայինը բաժանված էր տասնհինգ վարչական միավորների, որոնք կոչվում էին մահալներ։ Դրանք էին՝ Կրիսթուրադի, Զանգիբասարի, Դառնիբասարի, Վեդիբասարի, Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաբենդ-Փարչենիսի, Սաաթլուի, Թալինի, Սեիդի-Աղսախլիի, Սարդարապատի, Կարիբասարի, Ապարանի, Դարաշիլագի և Գյուլշայի մահալները։ Մինչև 1805 թ. Երևանի խանութային մեջ էր գտնվում նաև Շորաբայի սուլթանությունը, որն այդ թվականին գրավվեց ռուսական զորքերի կողմից և միացվեց Ռուսաստանին։

Վարչական վերահիշյալ բաժանման հիմքում ընկած էր ջրաբաշխման սկզբունքը, այսինքն՝ յուրաքանչյուր մահալ կազմվում էր այն բնակավայրերից, որոնց հողերը ոռոգվում էին միևնույն գետի ջրերով։ Վարչական բաժանման

նման սխտեմը ինչպես ողջ Արևելքում, այնպես էլ Հայաստանում բխում էր արհեստական ռոտզման կարևոր նշանակությունից: Նման բաժանումը, անշուշտ, դյուրացնում էր մահալներին, իբրև ինքնամիտի վարչական տնտեսական միավորների, կառավարումը:

XIX դարի առաջին քառորդում Նախիջևանի խանությունը անմիջականորեն ենթարկվում էր Ատրպատականի տիրակալ՝ գահաժառանգ Աբաս-Միրզայի իշխանությանը: Նախիջևանի խանությունը ևս բաժանված էր մի քանի մահալներին՝ Ալինջա-չայի, Նախիջևանի, Մավաղիխաթունի, Խոթի, Դարալագյազի:

Հարևան Օրդուբադի գավառն իր հերթին կազմված էր Ագուլիսի, Դասթինի, Բելկիի, Չանանափի մահալներից:

XVIII դարի վերջին և XIX դարի սկզբին քաղաքական խոշոր փոփոխություններ էին կատարվել Ղարաբաղի խանության ներսում: Հայկական նախկին հինգ մեխթությունները՝ Գյուլիստանը, Ջրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան և Դիզակը կորցրել էին իրենց կիսանկախ վիճակը: Տվյալ ժամանակահատվածում Ղարաբաղի խանության կազմի մեջ էր մտնում նաև Ղափան-Ջանգեզուրի շրջանը: Ղարաբաղի խանությունը ևս բաժանված էր մահալների: Դրանց էին՝ Սիսիանի, Կապանի, Դեմուրշասաչի, Բաղաբերդի, Քյաբիրլուփի, Բարգուշատի, Տաթևի, Զիվանշիրի, Ջրաբերդի, Խուրդափարայի, Փիսիանի, Օթուզ-Իքիի, Իգիրմիդիորտի, Կարաչորլուփի, Վարանդայի, Դիզակի, Աջնանի, Ջավանշիրի, Թալիշի, Խաչենի, Մեղրու մահալները, որոնց գլուխ կանգնած էին կամ հայ մեխթեներ, կամ աղբրեջանական բեկեր:

Մահալների կառավարիչներն էին միրբուլուքները կամ նախնեքը, որոնց նշանակում էին սարդարը կամ խանը: Լինում էին դեպքեր, երբ մեկ միրբուլուքի կառավարմանն էին հանձնվում մեկից ավելի մահալներ: Միրբուլուքները հետևում էին իրենց տնօրինությանը հանձնված մահալներում տուրքերի նշանակման և գանձման գործին, լուծում էին բնակչության մեջ ծագած վեճերը, ի կատար ածում վերադաս դատաստանական վճիռներն ու որոշումները:

Երևան քաղաքը իբրև վարչական առանձին միավոր, անմիջականորեն կառավարում էր դարուղան (ոստիկանապետը), որը հետևում էր քաղաքի ներքին կարգ ու կանոնին, հսկում շուկաներին և այլն:

Հայկական որոշ շրջաններում կառավարման համար նշանակվում էին մեխթեներ, որոնք օժտված էին միրբուլուքների համար սահմանված իրավունքներով: Այսպես, հիշյալ ժամանակաշրջանում Կրիսթուլաղի մահալը հանձնված էր հարյուրապետ Գաբրիել Գեղամյանին, իսկ Երևանի հայ բնակչության կառավարումը՝ Մելիք-Աղամալյաններին: XIX դարի սկզբում Երևանում մեկիք էր Աբրահամ Մելիք-Աղամալյանը:

Նշված հայ մեխթեների իշխանությունը ժառանգական էր և փոխանցվում էր հորից որդուն: Հայկական գյուղերն իրենց հերթին կառավարվում էին գյուղական մեխթեների և տանուտերերի կողմից: Այդ պաշտոնները ձևականորեն ընտրովի էին: Ընտրությունները կատարվում էին նեղ շրջանակներում և ժամանակի ընթացքում պաշտոնները գրեթե ժառանգական բնույթ էին ստանում: Մեծ թվով բնակչություն ունեցող գյուղերը շատ դեպքերում կառավարում էին մեկից ավելի մեխթեներ կամ տանուտերեր:

Ավազակային հարձակումները՝ թալանը, կողոպուտն այն ժամանակ սովորական երևույթ էին: Ուստի և գրեթե ամեն մի գյուղ ունենում էր զենք կրելու ընդունակ մարդկանցից կազմված ջոկատներ, որոնք հարկ եղած դեպքում զինվում էին, հետապնդում կողոպտիչներին և աշխատում ետ բերել կողոպտված գույքը, անասունները: Այդ ջոկատները ղեկավարում էին ընտրովի յուզբաշիներ (հարյուրապետներ), որոնք վճռական ձայնի իրավունք էին ստանում համայնքին վերաբերող գործերում:

Երևանի խանությունը, սակայն, ժառանգական ավատ չէր: Սարգարները նշանակվում էին շահի կողմից և նրա կամքով կարող էին գրկվել իշխանությունից:

Ինչպես առհասարակ հատուկ է Արևելքի բնապետություններին, Պարսկաստանի մասը կազմող Երևանի խանության մեջ ևս «կառավարությունն ուներ երեք գերատեսչություն. ֆինանսների (սեփական բնակչության կողոպուտ), պատերազմի (սեփական և օտար երկրների կողոպուտ) և հանրային աշխատանքների (հոգացություն վերաբարձրության համար)»¹:

Խանական վարչությունը գլխավոր ուշադրությունը դարձնում էր տուրքերի գանձման վրա, իսկ դեպի հարևան խանությունների ու փառալուծությունների սահմանամերձ շրջանները կատարվող ասպատակությունների նպատակը ավարառությունն էր: Սարգարի բարեհաճ լուծության ներքո կողոպուտի էին ենթարկվում երկրով անցնող վաճառականական քարավանները: Եվ քանի որ խանությունների հիմնական արտադրաճյուղը արհեստական ոռոգման վրա խարսխված գյուղատնտեսությունն էր, ուստի վերաբարձրությունն ապահովելու հիմնական գրավակառն ջրանցքների վերանորոգումն էր կամ նոր ջրանցքների կառուցումը, որոնց կռուի կարգով մասնակցում էր ամբողջ աշխատավոր բնակչությունը:

Սարգարը և խաները ունեին իրենց դիվանը կամ խորհուրդը, ուր մտնում էին վեզիրը և մի քանի միրզաներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը ղեկավարում էր կառավարման իր հոգացողությանը հանձնված բնագավառը: Խազնադար-աղասու (գանձապետի) հսկողությանն էր հանձնված խանական գանձարանը, իսկ սանդուխտար-աղասին (ծախսարարը) հոգում էր արքունի ծախսերը. բրնակչությունից ստացվող բնամթերային տուրքերը կենտրոնացվում էին ամբարաններում: Դիվանի մեջ մտնում էին նաև խանական սերաֆյուլ-բեկը (զորապետը), մուհասիլը, որ կենսագործում էր խանի հրամանները և դատաստանական վճիռները, ինչպես նաև Երևանի և մյուս քաղաքների ոստիկանապետը: Կառավարության կարևորագույն խնդիրներն էին՝ նախ և առաջ հոգալ խանական արքունիքի պետքերը, այնուհետև ղեկավարել ֆինանսական ու ռազմական գործերը և, վերջապես, իրականացնել գործադիր իշխանությունը, այսինքն՝ ի կատար ածել դատաատանական որոշումներն ու վճիռները:

Դատական ֆունկցիան հիմնականում հանձնարարված էր մահմեդական հոգևորականությանը, որն առաջնորդվում էր շարիաթի օրենքներով: Մանր

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 28, стр. 221.

վեճեր լուծելիս հաճախ օգտվում էին նաև սովորութային իրավունքի նորմերից: Դատավարությունը կատարվում էր բանավոր: Սարդարը, երբեմն, անձամբ լսում էր քրեական գործեր և միջամտում քաղաքացիական գործերին, մանավանդ, եթե դրանք պատկառելի եկամուտ էին խոստանում ընչաքաղց իշխանավորին: Սարդարի ամեն մի խոսքը, որքան էլ այն ընդդեմ լիներ արդարության սկզբունքներին, վերջնական վճռի և օրենքի ուժ ունեւր: Նման դեպքերում զրպարությունը դո՛ւր ղարձած հպատակները միայն խոշոր կաշառքների գնով կարող էին փրկել իրենց կյանքը կամ ունեցվածքը: Ուստի և միամտություն կլինեիր խորհել օրինականության մասին ռանօրինականության երկրում», ուր խաների կամքն ու քմահաճույքը օրենք էր, և ոչ ոք ի վիճակի չէր, հանդգնություն չունեիր հակառակել նրանց²: Ամենուր կիրառվում էին մարմնական պատիժներ՝ անդամահատում, ծեծ, ականջ կտրել, աչքերը փորել և այլն:

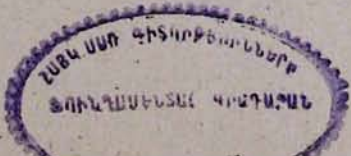
Պետք է նկատել, որ քաղաքացիական համեմատաբար փոքր գործերի բննարկման ու վճռահատության դեպքում քրիստոնյաները, այսինքն հայ աղ-գաբնակչությունը, օգտվում էին դատական որոշ ինքնուրույնությունով: Այդ բնագավառում իրավասությունը պատկանում էր հայոց եկեղեցուն, հոգևոր պատրիարքին, ինչպես նաև մելիքներին՝ առհասարակ, գյուղական մելիքներին և տանուտերերին՝ մասնավորապես: Քաղաքացիական գործերի դատավարության ժամանակ հայերն առաջնորդվում էին ինչպես կանոնական, այնպես էլ սովորութային իրավունքի նորմերով, իսկ որոշ դեպքերում էլ օգտվում էին Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից»: Վիճարկելի դեպքերում վերջնական խոսքը պատկանում էր էջմիածնի կաթողիկոսարանին:

Այն դեպքում, երբ դատական վեճը գնում էր մահմեդականի և քրիստոնյայի միջև, դատավարությունը կատարվում էր համաձայն շարիաթի:

Քրեական գործերի դատավարությունն ամբողջովին գտնվում էր մահալների կառավարիչների՝ միրբողլուքների, իսկ հատկապես կարևոր գործերինը՝ Երևանի սարդարի իրավասության ներքո: Նրանք չէին խորշում և ոչ մի միջ-ցից, որպեսզի նույնիսկ արհեստականորեն մնղը բարդեն քրիստոնյաների և սնգամ էջմիածնի վրա: Նման դեպքերում դատական վճիռը ելնում էր ոչ թե արդարության սկզբունքից, այլ տիրակալի տրամադրությունից ու կամքից, նրա ընչաքաղցության աստիճանից:

Վրաստանի Ռուսաստանին միացումից հետո, նրա կազմի մեջ մտնող Բորչալուի, Ղազախի, Փամբալի, Շամշադինի, ինչպես նաև 1805 թ. գրավված Շորազյալի սովխանությունները վերանվանվեցին թաթարական ուղեմասեր: Սրանք թաթարական անունն ստացան այն պատճառով, որ դեռևս վրացական թագավորների ժամանակ այս շրջանների կառավարումը հանձնված էր աղբյուր-ջանական ցեղապետերին, որոնք դրա դիմաց պարտավոր էին զինվորական ծառայություն մատուցել վրացական արքունիքին: Հետագայում այս շրջանների կառավարումը հանձնվում էր վրաց իշխաններից մոուրավներին՝ գավառապետերին:

² См. П. Огородников, На пути в Персию и Прикаспийские провинции ее, СПб., 1878, стр. 194.

1805 թ. Ռուսաստանին միացված Ղարաբաղի խանության մեջ պահպանվեց խանական վարչաձևը, դրանով իսկ վերջնականապես խորտակվեցին Ղարաբաղի մելիքների հույսերը, որ ցարական կառավարության օգնությամբ կվերստանան իրենց երբեմնի տիրույթները և կվերականգնեն վաղեմի իրավունքները։ Այստեղ ևս, ինչպես և մնացած բոլոր խանություններում, խանը կազմում էր դիվան կամ խորհուրդ, որի մեջ մտնում էին վեզիրը, սարքյարալին (գլխավորում էր ֆինանսական վարչությունը), էշիգ-աղասին (վարում էր խանի անձնական տնտեսությունը), ամիրախոռը (գլխավոր ակոսականը), սանդուխտար-աղասին, ամբարդար-աղասին և ուրիշներ։ Դիվանը խորհրդակցական ձայնի իրավունք ուներ, վճռական խոսքը պատկանում էր խանին։ 1822 թ. Ղարաբաղում ևս ստեղծվեց ռուսական վարչակարգ։

Հարկ է նշել, որ հայ ազգաբնակչության մի ղզալի հատվածը ապրում էր Անդրկովկասի տարբեր մարզերում։ Հայերը բնակվում էին Վրաստանում, Շաքիի, Շիրվանի, Բաքվի, Ղուբայի խանություններում և այլուր։ Այսպես, ըստ 1818 թ. կազմված էջմիածնական նվիրակական մի ցուցակի, հայերը բնակվել են ոչ միայն Շամախի քաղաքում, այլև շրջակա 38 գյուղերում։ Հայ ազգաբնակչություն կար Նուխի քաղաքում և մերձակա 47 գյուղերում։ Առանձնապես մեծ էր հայերի թիվը Վրաստանում։ Ներսես Աշտարակեցու Վրաստանի թեմակալության տարիներին (1814—1828 թթ.) վերաբերող մի վավերագրից պարզվում է, որ Թիֆլիսում եղել է 2951 հայ ընտանիք (14532 հոգի), Թիֆլիսի գավառում՝ 704 ընտանիք (4432 հոգի), Թելավում և գավառում՝ 990 ընտանիք (5233 հոգի), Սղնախի, Գորու, Դուշեթի գավառներում՝ 3467 ընտանիք (21315 հոգի), Իմերեթիայում՝ 149 ընտանիք (895 հոգի), իսկ Ելիզավետպոլում և գավառում՝ 2044 ընտանիք (9884 հոգի)³։ Վրաստանում և Ելիզավետպոլում հայերը կազմում էին քրիստոնյա բնակչության շուրջ մեկ երրորդը։ Գյանջլիի խանության Ռուսաստանին միացվելուց հետո (1804), երբ մահմեդական բրնակչության մի մասը խույս տվեց Պարսկաստան, Ելիզավետպոլում և շրջակայքում ստվարացավ հայ ազգաբնակչությունը՝ ի հաշիվ նաև Երևանի խանության սահմաններից տարագրված հայ զանգվածների։ 1804—1807 թթ. Կարսից մեծ քանակությամբ հայեր տեղափոխվեցին և բնակություն հաստատեցին Փամբակաձորում։ Այստեղ էին բնակվում նաև Աշտարակից, Մուղնուց, Օշականից, Բյուրականից և Վաղարշապատից գաղթած բազմաթիվ հայ ընտանիքներ։

2. ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Պարսկական տիրակալության վերջին շրջանում Արևելյան Հայաստանում տիրապետող հասարակական-տնտեսական ֆեոդալիզմի շարունակում էր մնալ ֆեոդալիզմը՝ արևելյան ավատատիրությանը բնորոշ գծերով։ Օտարերկրյա նվաճողները բերել էին իրենց զարգացման աստիճանին հատուկ արտադրա-

³ Ա. Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 139—140, Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 37, վավ. 360։